

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Vervolging vanwege religie in het Romeinse Rijk

Janssen, K.P.S.

Citation

Janssen, K. P. S. (2021). Vervolging vanwege religie in het Romeinse Rijk. *Tijdschrift Voor Religie, Recht En Beleid*, 12(2), 68-81.
doi:10.5553/TvRRB/187977842021012002008

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3246978>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Vervolging vanwege religie in het Romeinse Rijk*

Renske Janssen

Christenen voor de leeuwen

Rond het begin van de tweede eeuw na Christus schreef de christelijke theoloog en apologeet Tertullianus een polemisch geschrift tegen groeperingen die hij aanduidde als *haereses*, of ketters. In dit werk beschuldigde hij deze groepen ervan dat ze zich van het ‘juiste’ kerkelijke pad hadden afgekeerd, en beargumenteerde hij dat dit het gevolg was van hun misplaatste pogingen om aan te sluiten bij de Griekse filosofische traditie. Tertullianus toonde zijn afkeuring met een serie kernachtige vragen: ‘Wat heeft Athene met Jeruzalem van doen? Wat heeft [Plato’s] Academie met de kerk te maken? Welk verband is er tussen ketters en christenen?’¹

Het scherpe contrast tussen goede christenen en de rest van de Grieks-Romeinse wereld dat Tertullianus hier en elders in zijn werk schetst, zal veel lezers bekend voorkomen. Nog steeds worden vroege christenen vaak als een geïsoleerde en bijzondere, mogelijk zelfs unieke, groep gezien, die door de rest van de antieke wereld met extreem vijandige ogen werd bekeken. Wie aan deze periode in de ontwikkeling van het christendom denkt, denkt al snel aan christenen die verscholen zaten in de Romeinse catacomben om aan vervolging te ontsnappen en dappere martelaren die in groten getale door onrechtvaardige Romeinse bestuurders tot een gruwelijke dood veroordeeld werden. De frase ‘christenen voor de leeuwen’ spreekt ook eeuwen later nog tot de verbeelding.²

Christendom in context

Het hiervoor beschreven beeld van het vroege christendom als een unieke en bedreigde minderheidsgroepering is niet alleen prominent aanwezig in de populaire cultuur, maar heeft eveneens het wetenschappelijk denken beïnvloed: in de historiografie wordt met enige regelmatig verwezen naar het vermeend unieke karakter van het vroege christendom ten opzichte van contemporaine religieuze stromingen. Het culturele narratief van vervolging en martelaarschap speelt bovendien, impliciet of expliciet, een belangrijke rol in het onderzoek naar de juridische posi-

* Dit artikel is gebaseerd op mijn proefschrift *Religio Illicita? Roman legal Interactions with Early Christianity in Context*, verdedigd aan de Universiteit Leiden op 23 september 2020. Met dank aan mijn promotoren, Jürgen K. Zangenberg en Luuk de Ligt, en alle leden van de lees- en oppositiecommissies voor hun waardevolle feedback. Een handelseditie van het proefschrift is in voorbereiding bij Oxford University Press.

1 Tertullianus, *De Praescriptione Hereticorum* 7.9.

2 Deze bekende frase wordt door Tertullianus toegeschreven aan de niet-christelijke inwoners van het Romeinse Rijk. Zie *Apologeticus pro Christianis* 40.2.

tie van christenen in de Romeinse wereld. De aanname dat christenen opvallend streng werden behandeld door de Romeinse autoriteiten, die normaal gesproken bijna spreekwoordelijk tolerant waren in religieuze zaken,³ heeft geleid tot een intensief debat over de mogelijke verklaringen voor een dergelijke aanpak, dat nog steeds onverminderd voortduurt.⁴

Hierbij wordt het belangrijke gegeven dat het ontstaan en de ontwikkeling van het christendom onvermijdelijk verbonden zijn met de rest van de mediterrane wereld echter vaak over het hoofd gezien: vroege christenen bevonden zich niet in een cultureel, politiek of juridisch vacuüm, en het is daarom van centraal belang om de bredere historische en maatschappelijke context in overweging te nemen als we de positie van deze groep willen begrijpen. Recentelijk worden dergelijke aannames, die heel lang vanzelfsprekend zijn geweest, dan ook steeds vaker kritisch onderzocht, en wordt het christendom meer en meer gezien als deel van de Romeinse wereld in plaats van als een automatische buitenstaander.⁵

Een meer systematische analyse van de juridische positie van het vroege christendom, met aandacht voor zowel de bestuurlijke en juridische kaders van het Romeinse Rijk als een meer diepgravende vergelijking met de behandeling van andere religieuze groepen, is tot nu toe echter achterwege gebleven. Juist deze punten zijn echter essentieel als we het vroege christendom als het ware ‘terug willen plaatsen’ in zijn Romeinse context, en als we de onderliggende principes en mechanismen die de omgang van de Romeinse autoriteiten met religieuze groepen vormgaven beter willen begrijpen. Anders gezegd: voordat we kunnen bepalen in hoeverre de behandeling van christenen in de eerste twee eeuwen van onze jaartelling afweek van de norm, moeten we eerst begrijpen wat die norm precies was.

Hierbij is het in de eerste plaats belangrijk om te onderzoeken hoe Romeins bestuur en rechtspraak er normaal gesproken uitzagen – met name in de provincies buiten Italië, waar veel van de processen tegen christenen zich afspeelden. Op deze basis kunnen we vervolgens kijken naar de juridische positie van andere groepen die tijdens de keizertijd veelvuldig met de Romeinse autoriteiten te maken kregen, om hun interacties met Romeinse magistraten naast die van contemporaine christenen te kunnen leggen. Met name private waarzeggers en joodse gemeenschappen zijn geschikt als vergelijkingspunten, ook omdat er een aanzienlijk corpus aan juridische interacties met de Romeinse autoriteiten bestaat. De positie van private waarzeggers als ietwat verdachte buitenstaanders, die desalniettemin een aanzien-

3 Voor een kritisch perspectief op het bestaan van ‘tolerantie’ in de Oudheid, zie P. Garnsey, ‘Religious Toleration in Classical Antiquity’, in: W.J. Sheils (red.), *Persecution and Toleration*, Oxford 1984, p. 1-27.

4 Voor verschillende versies van het argument dat het karakter of de positie van het vroege christendom uniek was in de Romeinse wereld, zie bijv. C. Ando, *The Matter of the Gods*, Berkeley 2008, p. 96-100 en 119; R.L. Fox, *Pagans and Christians*, Londen 1986, p. 271; J.B. Rives, ‘The Persecution of Christians and Ideas of Community in the Roman Empire’, in: G. Cecconi (red.), *Politiche religiose nel mondo antico e tardoantico*, Bari 2011, p. 199; G.E.M. de Ste Croix, ‘Why were the early Christians persecuted?’, in: M.I. Finley (red.), *Studies in Ancient Society*, Londen 1974, p. 242.

5 C. Moss, *The Myth of the Persecution*, New York 2013; C. Nixey, *The Darkening Age: The Christian Destruction of the Classical World*, Londen 2017; H. Wendt, ‘Ea Superstitione: Christian Martyrdom and the Religion of Freelance Experts’, *Journal of Roman Studies* 2015-105, p. 183-202; H. Wendt, *At the Temple Gates*, Oxford 2016.

lijke aantrekkingskracht konden uitoefenen, maakt bovendien dat deze groep als een nuttige parallel voor het vroege christendom is aangemerkt.⁶ Ook de behandeling van christenen en die van joodse gemeenschappen worden vaak met elkaar vergeleken: beide groepen onderscheidde zich immers door het monotheïstische karakter van hun religieuze overtuigingen, die scherp afstak bij de veelheid aan goden en godinnen die door de andere inwoners van de mediterrane wereld werden vereerd. Opvallend genoeg wordt de juridische positie van joodse gemeenschappen vaak als relatief positief omschreven, en lijken ze bovendien bij gelegenheid op de steun van de Romeinse autoriteiten te hebben kunnen rekenen. Een vergelijking tussen de verschillende factoren die een rol speelden in de behandeling van deze groep en die van christenen is dus bijzonder verhelderend.

Het besturen van een keizerrijk

De juridische interacties tussen verschillende religieuze groeperingen en de Romeinse autoriteiten speelden zich af in het bredere administratieve kader van het keizerrijk. Hoewel de centrale positie van de keizer in de bestuurlijke en juridische hiërarchie boven elke twijfel verheven was,⁷ is het eveneens duidelijk dat hij het aanzienlijke Romeinse territorium niet alleen kon besturen. Hiervoor was de keizer in sterke mate afhankelijk van verschillende lagere magistraten, met name de provinciale gouverneurs. Gouverneurs waren de voornaamste autoriteit in hun provincie en hadden aanzienlijke vrijheid om te handelen zoals ze dat nodig achtten om de rust en orde in de provincie te bewaren.⁸ Deze handelingsvrijheid wordt met name zichtbaar in de rol van gouverneurs bij juridische aangelegenheden: ze hadden de bevoegdheid (maar daarmee niet automatisch de verplichting) om als rechter op te treden in iedere zaak die hun aandacht trok,⁹ en konden eveneens de straf vaststellen die ze het meest gepast vonden.¹⁰ Dergelijke processen onder het gezag van de gouverneur namen meestal de vorm van een *cognitio extra ordinem* aan. Dit betekende dat alle fasen van de juridische procedure onder zijn gezag ver-

6 M. Beard, J. North & S. Price, *Religions of Rome – Volume 1*, Cambridge 1998, p. 237-238; Wendt 2015, p. 183-202.

7 Zie bijv. de bekende stelregel 'wat de keizer behaagt heeft kracht van wet', *Digesta* 1.4.1. Daarnaast: Gaius, *Institutiones* 1.5.

8 *Digesta* 1.16.7.2.

9 C. Fuhrmann, *Policing the Roman Empire*, Oxford 2012, p. 171; H. Galsterer, 'The Administration of Justice', in: A.K. Bowman, E. Camplin & A. Lintott (red.), *The Cambridge Ancient History, volume 10: The Augustan Empire*, Cambridge 1996, p. 404-405; J. Richardson, 'Provincial Administration', in: P.J. du Plessis, C. Ando & K. Tuori (red.), *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, Oxford 2016, p. 116-117.

10 R.A. Bauman, *Crime and Punishment in Ancient Rome*, Londen 1996, p. 136-139; J. Harries, *Law and Crime in the Roman World*, Cambridge 2007, p. 37; O. Robinson, *The Criminal Law of Ancient Rome*, Baltimore 1995, p. 10.

enigd waren, en dat hij bovendien meer vrijheid had om te bepalen of de zaak in kwestie al dan niet een proces waard was.¹¹

Gouverneurs speelden eveneens een belangrijke rol in de informatievoorziening van de keizer en bepaalden in belangrijke mate welke maatregelen er in hun provincie werden genomen. Een zekere zelfredzaamheid was hierbij noodzakelijk: ook als een gouverneur zijn keizer om advies vroeg, kon de keizer besluiten dat een bepaalde kwestie het best 'op locatie' opgelost kon worden.¹² De beroemde briefwisseling tussen Plinius de Jongere en keizer Trajanus bevat hier een aantal duidelijke voorbeelden van: in reactie op een brief over het theater in de stad Nicaea liet Trajanus bijvoorbeeld weten dat hij enige inspraak van zijn kant niet noodzakelijk achtte en dat Plinius hem alleen maar hoefde te laten weten wat hij zelf ter plekke besloten had.¹³

Dit alles wil echter niet zeggen dat gouverneurs totaal onafhankelijk van de keizer konden opereren: ondanks de moeilijkheden die communicatie tussen Rome en de provincie met zich meebracht,¹⁴ wijzen onze bronnen erop dat gouverneurs de keizer regelmatig om advies vroegen. De eerder genoemde correspondentie tussen Plinius en Trajanus is een fascinerend voorbeeld van de soms minieme kwesties waarover gouverneurs het nodig vonden keizerlijk advies in te winnen, en andere bronnen bevestigen dit beeld.¹⁵ Een dergelijke houding verminderde het risico dat de gouverneur er tijdens of na zijn ambtstermijn van beschuldigd werd onzorgvuldig te hebben gehandeld, of wellicht zelfs het verwijt kreeg dat hij tegen de wil van de keizer in was gegaan – hetgeen een aanzienlijk risico voor zijn carrière en zijn leven kon betekenen.¹⁶ Keizers mochten hun gouverneurs dan wel nodig hebben, maar andersom was dat evenzeer het geval.

Daarnaast moet ook de invloed van de gewone bevolking, en dan met name lokale elites, op het functioneren van zowel keizer als gouverneur niet onderschat wor-

- 11 Dit staat in tegenstelling tot het traditionele *formula*-proces, waarin ieder proces moest aansluiten bij een specifieke lijst van mogelijke aanklachten. C. Ando, 'The Administration of the Provinces', in: D. Potter (red.), *The Blackwell Companion to the Roman Empire*, Oxford 2006, p. 190-191; Bauman 1996, p. 5-6; Harries 2007, p. 7, 20-27 en 30; R. Knapp, 'Legally Marginalised Groups: The Empire', in: P.J. du Plessis, C. Ando & K. Tuori (red.), *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, Oxford 2016, p. 371; A. Lintott, 'Crime and Punishment', in: D. Johnston (red.), *The Cambridge Companion to Roman Law*, Cambridge 2015, p. 322; E. Metzger, 'Litigation', in: D. Johnston (red.), *The Cambridge Companion to Roman Law*, Cambridge 2015, p. 287-288; Robinson 1995, p. 10-11; T. R  fner, 'Imperial Cognition Process', in: P.J. du Plessis, C. Ando & K. Tuori (red.), *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, Oxford 2016, p. 261-262; B. Santalucia, *Studi di Diritto penale Romano*, Rome 1994, p. 211 en 215.
- 12 W. Eck, 'Provincial Administration and Finance', in: A.K. Bowman, P. Garnsey & D. Rathbone (red.), *The Cambridge Ancient History – volume 11: The High Empire*, Cambridge 2000, p. 271; Fuhrmann 2012, p. 148-149.
- 13 Plinius Minor, *Epistulae* 10.40. Zie ook brieven 10.76, 10.84 en 10.109, en T. Hauken, *Petition and Response*, Athene 1998, p. 2-168 voor voorbeelden uit inscripties.
- 14 C. Ando, 'Petition and Response, Order and Obey: Contemporary Models of Roman Government', in: M. Jursa e.a. (red.), *Governing Ancient Empires*, Wenen aanstaand, p. 5-6; G.P. Burton, 'Proconsuls, Assizes and the Administration of Justice under the Empire', *Journal of Roman Studies* 1975-65, p. 106.
- 15 Ando aanstaand; Eck 2000, p. 266-267. Zie ook Aelius Aristides, *Orationes* 26.31-32.
- 16 A.K. Bowman, 'Provincial Administration and Taxation', in: A.K. Bowman, E. Champlin & A. Lintott (red.), *The Cambridge Ancient History – volume 10: The Augustan Empire*, Cambridge 1996, p. 347-348; Richardson 2016, p. 119.

den. Het Romeinse bestuur in de provincies was verhoudingsgewijs erg klein. Het was daarom in belangrijke mate gebouwd op het zo veel mogelijk in stand houden van bestaande machtsstructuren.¹⁷ Dit betekende enerzijds dat naast het Romeins recht ook lokale rechtssystemen en tradities bleven bestaan,¹⁸ en dat lokale elites meewerkten met het handhaven van orde, het innen van belasting en het implementeren van maatregelen van keizer en gouverneur.¹⁹ Anderzijds konden lokale groepen door middel van petitie ook onderwerpen op de politieke agenda zetten, of door het indienen van (aan)klachten maatregelen van de Romeinse overheid afdwingen.²⁰ Voor gouverneurs in het bijzonder gold dat het verliezen van de steun van de lokale elite, en mogelijke klachten over zijn optreden, aanzienlijke problemen voor hun carrière kon opleveren. Hoewel de bevolking van het Romeinse Rijk dus zeker afhankelijk was van keizers en gouverneurs, kon men op deze manier aanzienlijke invloed uitoefenen.

De keizer, de gouverneur, de lokale elite en de lokale bevolking vormden ieder op hun eigen wijze een integraal onderdeel van het bestuur van het Romeinse keizerrijk, en waren onderling sterk van elkaar afhankelijk. Bottom-up- en top-down-benaderingen van bestuur waren nauw met elkaar verweven, waardoor onderhandeling (en her-onderhandeling) noodzakelijk was. Mede hierdoor was er sprake van een hoge mate van geïnstitutionaliseerde flexibiliteit: we zien dat de maatregelen van Romeinse bestuurders regelmatig een ad hoc reactie waren op specifieke problemen en daarom vaak lokaal van aard waren. Centrale maatregelen die voor het hele keizerrijk golden, lijken daarentegen minder te zijn uitgevaardigd.²¹ Dit reactieve element in het Romeinse bestuur is eveneens terug te zien in de centrale rol van *rescripta*, keizerlijke antwoorden op vragen van onderdanen. Maatregelen die gemaakt waren voor de ene provincie, waren bovendien niet automatisch ook geldig in andere delen van het rijk.²²

- 17 Ando 2006, p. 180-181; H. Galsterer, 'Local and provincial Institutions and Government', in: A.K. Bowman, P. Garnsey & D. Rathbone (red.), *The Cambridge Ancient History – volume 11: The High Empire*, Cambridge 2000, p. 345; P. Garnsey & R. Saller, *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*, Londen 1987; S.T. Roselaar, 'Local Administration', in: P.J. du Plessis, C. Ando & K. Tuori (red.), *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, Oxford 2016, p. 124.
- 18 M. Amelotti, 'Reichsrecht, Volksrecht, Provinzialrecht', *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 1999-65; C. Ando, 'Legal Pluralism in Practice', in: P.J. du Plessis, C. Ando & K. Tuori (red.), *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, Oxford 2016, p. 290-291; A. Dolganov, 'Reichsrecht and Volksrecht in Theory and Practice', in: M. Jursa & H. Tauber (red.), *Administration, Law, and administrative Law*, Wenen 2018, p. 35; Garnsey & Saller 1987; C. Humfress, 'Law's Empire: Roman Universalism and legal Practice', in: P.J. du Plessis (red.), *New Frontiers: Law and Society in the Roman World*, Edinburgh 2013, p. 88.
- 19 Ando 2006, p. 181; Bowman 1996, p. 362 en 366; Fuhrmann 2012, p. 45-87 en 174; Galsterer 2000, p. 356-357; Roselaar 2016.
- 20 Bowman 1996, p. 368; F.K. Drogula, *The Office of the Provincial Governor under the Roman Republic and Empire*, University of Virginia 2005, p. 377-389; Fuhrmann 2012, p. 150 en 174; J. Harries, *Law and Empire in Late Antiquity*, Cambridge 1999, p. 88; F. Millar, *The Emperor in the Roman World*, Londen 1977.
- 21 A.K. Bowman 1996, p. 350; C. Humfress 2013, p. 76; D. Ibbetson, 'Sources of Law from the Republic to the Dominate', in: D. Johnston (red.), *The Cambridge Companion to Roman Law*, Cambridge 2015, p. 32; A.J.B. Sirks, 'Public Law', in: D. Johnston (red.), *The Cambridge Companion to Roman Law*, Cambridge 2015, p. 340-342. Voor een aantal belangrijke nuances bij het idee dat algemene wetten zelden werden uitgevaardigd, zie Ando aanstaand.
- 22 Plinius Minor, *Epistulae* 10.34, 10.65, 10.66, 10.97 en 10.113.

Ook hier gold echter dat onderhandeling tussen de inwoners van het keizerrijk en de Romeinse autoriteiten van centraal belang was: ook als de oorspronkelijke maatregel niet op hun regio van toepassing was, kon de bevolking van een bepaalde provincie eerdere keizerlijke besluiten aanhalen in een poging een soortgelijke behandeling af te dwingen. Daarnaast kon het een aanzienlijk voordeel zijn om een dergelijk gezaghebbend document in handen te hebben wanneer men bang was dat eerdere maatregelen of privileges in onbruik waren geraakt – bijvoorbeeld bij het aantreden van een nieuwe keizer.²³ Hoewel Romeinse bestuurders niet absoluut aan dergelijke precedents gebonden waren, werd er in de antieke wereld over het algemeen veel belang gehecht aan traditie en voorouderlijke gebruiken,²⁴ waardoor men met zowel Romeinse besluiten als oudere lokale gewoontes een belangrijke troefkaart in handen had. Naast interacties tussen verschillende bestuurslagen bestond er dus een wisselwerking tussen traditie en de actuele realiteit: maatregelen van de Romeinse overheid werden vaak ingegeven door specifieke omstandigheden, maar hun uiteindelijke vorm kon in sterke mate bepaald worden door tradities en precedents. Beide factoren zorgden ervoor dat Romeins bestuur een overwelldigend flexibel en lokaal karakter had. Pas rond het begin van de derde eeuw van onze jaartelling begon dit gaandeweg te veranderen en zien we een groeiende interesse in het verzamelen en systematiseren van keizerlijke maatregelen door Romeinse juristen.²⁵ Ook in deze periode lijkt er echter nog aanzienlijke diversiteit in de uitvoering van keizerlijke maatregelen te zijn geweest, en het is waarschijnlijk dat Romeinse bestuurders afhankelijk bleven van lokale elites.²⁶

Religie en recht

Hoe paste de behandeling van gemarginaliseerde religieuze groepen binnen het hiervoor geschetste bestuurlijke kader van het Romeinse Rijk? De aanzienlijke hoeveelheid casestudies over waarzeggers en joodse gemeenschappen die in verschillende bronnen is overgeleverd, biedt meer inzicht in de toepassing van deze algemene principes in de juridische praktijk en maakt het bovendien mogelijk te bepalen in hoeverre de behandeling van het vroege christendom in de Romeinse wereld hiervan afweek.

Waarzeggers

Op het eerste gezicht is het merkwaardig dat er zoveel juridische maatregelen tegen waarzeggers zijn overgeleverd: waarzeggerij was alomtegenwoordig in de antieke wereld en was bovendien populair onder alle lagen van de bevolking. Men

23 C. Ando, 'Exemplum, Analogy, and Precedent in Roman Law', in: M. Lowrie & S. Lüdemann (red.), *Between Exemplarity and Singularity*, Londen 2015; Ando aanstaand, p. 12; Galsterer 2000, p. 360; Harries 1999, p. 81-86; G. Ziethen, *Gasandte vor Kaiser und Senat*, St. Katharinen 1994, p. 115-131.

24 B. Schröder, *Die 'väterliche Gesetze'*, Tübingen 1996, p. 158-206.

25 Humfress 2013, p. 75-76; D. Ibbetson, 'High Classical Law', in: A. Bowman, A. Cameron & P. Garnsey (red.), *The Cambridge Ancient History – volume 12: The Crisis of Empire*, Cambridge 2005, p. 191-192; Richardson 2016, p. 121-122; Sirks 2015, p. 335-337.

26 Amelotti 1999; C. Roueché, 'The Functions of the Governor in Late Antiquity: Some Observations', *AnTard* 1998-6, p. 34-35.

geloofde dat verschillende soorten bovennatuurlijke tekenen konden helpen de macht van politici te legitimeren, konden voorspellen of een generaal een veldslag zou winnen, of een bezorgde moeder konden vertellen wat ze moest doen om de koorts van haar kind omlaag te brengen.²⁷ Tegelijk is het ook duidelijk dat de Romeinse autoriteiten zich zorgen maakten over dergelijke praktijken en dat ze met enige regelmaat grenzen probeerden te stellen.

Als we de verschillende juridische interacties tussen waarzeggers en de Romeinse autoriteiten in meer detail analyseren, wordt meteen duidelijk dat ze zeer divers van aard zijn: we zien processen tegen individuele waarzeggers en hun cliënten, maar ook uitzettingen van grotere groepen waarzeggers en pogingen om de toegankelijkheid van geschriften over waarzeggerij te beperken. Daarnaast lijken de maatregelen op een breed scala van methodes gericht te zijn geweest: hoewel vaak is aangenomen dat de Romeinse autoriteiten zich voornamelijk zorgen maakten over astrologie, en dit door associaties met Perzië als een gevaarlijke, 'buitenlandse' praktijk gezien zouden hebben,²⁸ gebruiken de bekende bronnen een breed scala aan termen, waarmee naar verschillende vormen van waarzeggerij verwezen wordt. Daarnaast is het zeer waarschijnlijk dat waarzeggers zich niet in één specifieke vorm van waarzeggerij specialiseerden, en dat het daarom vrijwel onmogelijk geweest zou zijn om de grenzen tussen verschillende groepen aan te geven.²⁹ Al met al is het dus onwaarschijnlijk dat astrologie om enige intrinsieke reden als gevaarlijker werd gezien dan andere vormen van waarzeggerij.

Traditioneel wordt vaak aangenomen dat maatregelen tegen waarzeggerij door het hele Romeinse Rijk tientallen jaren lang hun juridische basis vonden in een edict van keizer Augustus uit het jaar 11 na Christus, waarin hij waarzeggerij zonder getuigen en voorspellingen over iemands dood zou hebben verboden.³⁰ Deze theorie is echter problematisch: we vinden geen enkele aanwijzing dat een dergelijke maatregel in de tijd van Augustus of daarna op grote schaal gehandhaafd werd, en de enige bekende bron dateert van circa twee eeuwen na de tijd van Augustus.³¹ Het is bovendien opvallend dat de overgeleverde interacties tussen waarzeggers en de Romeinse autoriteiten bij nadere bestudering sterk lokaal van aard blijken te zijn geweest, en bovendien tijdelijk en daardoor overwegend relatief kleinschalig wa-

27 De term 'waarzeggerij' omvat niet het voorspellen van de toekomst, maar ook het vinden van de (bovennatuurlijke) oorzaak van problemen in het heden, en het oplossen daarvan. Voor verschillende definities van de term 'waarzeggerij', zie K. Beerden, *Worlds full of Signs: Ancient Greek Divination in Context*, Leiden 2013, p. 19-21.

28 Zie m.n. F. Cramer, *Astrology in Roman Law and Politics*, Philadelphia 1954, op wiens werk veel van de latere literatuur over juridische maatregelen tegen waarzeggers gebaseerd is. Daarnaast T. Barton, *Ancient Astrology*, New York 1994, p. 32-37 en 49-52; Beard, North & Price 1998, *passim*; S.J. Green, *Disclosure and Discretion in Roman Astrology*, Oxford 2014; R. Macmullen, *Enemies of the Roman Order: Treason, Unrest and Alienation in the Empire*, Cambridge MA 1975.

29 P. Ripat, 'Expelling Misconceptions: Astrologers At Rome', *Classical Philology* 2011-106.2, p. 131-132.

30 Cramer 1954, p. 249-251 en 259. De theorie wordt gevolgd door Barton 1994, p. 50-51; Beard, North & Price 1998, p. 232; L. Desanti, *Sileat Omnibus perpetuo Divinandi Curiositas: Indovini e Sanzioni nel Diritto Romano*, Milaan 1990, p. 46-48 en 80-81; Green 2014, p. 104. Contra: D. Potter, *Prophets and Emperors: Human and Divine Authority from Augustus to Theodosius*, Cambridge MA 1994, p. 174.

31 Cassius Dio, *Historiae Romanae* 56.25.5-6.

ren. Dit is met name terug te zien aan processen tegen individuen die ervan beschuldigd werden waarzeggers te hebben geraadpleegd over het welzijn van de keizer of zijn familie: de bekende processen speelden zich overwegend af in de stad Rome, werden in gang gezet door aanklachten van private individuen, en waren bijna altijd gericht tegen een lid van de Romeinse elite. Dergelijke beschuldigingen werden bovendien vrijwel altijd gecombineerd met andere verwijten van subversief gedrag, en konden zo leiden tot een aanklacht wegens *maiestas* – hoogverraad door het aantasten van de stabiliteit en waardigheid van de Romeinse staat.³²

Ook het karakter van een serie maatregelen waarbij waarzeggers uit de stad Rome werden verdreven, lijkt erop te wijzen dat waarzeggerij, juist door de enorme populariteit van de discipline, als een potentieel risico werd gezien: waarzeggers die buiten de controle van de Romeinse autoriteiten opereerden, konden aanzienlijke invloed uitoefenen op de bevolking, en daardoor voor aanzienlijke onrust zorgen als ze betrouwbaar werden geacht.³³ Het is dan ook niet verwonderlijk dat dergelijke maatregelen vaak in periodes van politieke instabiliteit genomen werden.³⁴ Tegelijk valt op dat ook deze maatregelen sterk lokaal van aard waren. De bekende uitzettingen beperkten zich tot Rome en Italië, en als we al horen over een poging om waarzeggerij in de provincies te beperken, dan is de maatregel in kwestie merkbaar toegespitst op lokale omstandigheden: een van de weinige bronnen uit de provincies verwijst specifiek naar een Egyptische vorm van waarzeggerij, waarbij men goddelijke tekenen probeerde af te lezen aan de manier waarop standbeelden van de goden bewogen als ze in een processie werden meegedragen.³⁵

Deze maatregelen tegen waarzeggers als groep lijken bovendien niet systematisch te zijn gehandhaafd. Het feit dat uitzettingsbevelen met enige regelmaat herhaald werden, wijst erop dat waarzeggers in de tussenliggende periode zonder veel problemen naar Rome waren teruggekeerd, en daar blijkbaar opnieuw invloedrijk hadden kunnen worden.³⁶ Het is bovendien opvallend dat waarzeggers aan hun ballingschap konden ontsnappen door hun beroep op te geven.³⁷ Dit wijst erop dat maatregelen tegen waarzeggerij niet bedoeld waren als bestraffing voor gedrag dat per definitie crimineel was, maar eerder als ad hoc pogingen om de orde te handhaven.

Pas in de derde eeuw na Christus vinden we pogingen om waarzeggerij op een meer systematische juridische wijze te benaderen in de vorm van geschriften van twee

32 Cassius Dio, *Historiae Romanae* ep.62.26.3, ep.67.12.2-3, ep.77.8.1; Tacitus, *Annales* 2.27-32, 3.22-23, 12.22, 12.52, 16.14, 16.23, 16.30; Scriptorum Historiae Augustae, *Hadrianus* 23.3; *Severus* 2.8-4.3; *Severus* 15.5; Suetonius, *Vespasianus* 14.

33 Ripat 2011, p. 115-154.

34 Cassius Dio, *Historiae Romanae* 49.43.5, 57.15.8-9, 61.33.3, 64.1.4, 65.9.2; Suetonius, *Tiberius* 36; *Vitellius* 14.4; Tacitus, *Annales* 2.32, 12.52; *Historiae* 2.62; Ulpianus, *De Officio Proconsulis* 7 in *Legum Mosaicarum et Romanarum Collatio* 15.2.1-2.

35 P.Yale Inv. 299.6. Zie ook D. Frankfurter, 'Religious Practice and Piety', in: C. Riggs (red.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford 2012, p. 326; D. Frankfurter, 'Voices, Books, and Dreams: The Diversification of Divination Media in Late Antique Egypt', in: S. Iles Johnston & P.T. Struck (red.), *Mantikê: Studies in Ancient Divination*, Leiden 2005, p. 236; J. Rea, 'A New Version of P. Yale Inv. 299', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 1977-27, p. 154-155.

36 Ripat 2011, p. 143-144.

37 Cassius Dio, *Historiae Romanae* 57.15.8; Suetonius, *Tiberius* 36; P.Yale Inv. 299.12-23.

Romeinse juristen.³⁸ Deze auteurs geven beiden hun eigen analyse van de manier waarop de autoriteiten met waarzeggerij om zouden moeten gaan, en in één van de twee gevallen is duidelijk zichtbaar dat deze analyse gebaseerd is op een serie precedents.³⁹ Het lijkt er dus op dat maatregelen tegen waarzeggers en hun klanten niet gebaseerd waren op één maatregel uit de tijd van Augustus die door het hele rijk geldig was. Integendeel, het is waarschijnlijker dat deze collectie losse maatregelen de basis vormde voor een latere, systematische analyse door Romeinse juristen, die probeerden een zekere coherentie aan te brengen die er oorspronkelijk niet was. Aangezien onze ene bron over het edict van Augustus uit 11 na Christus in dezelfde tijd leefde, en ook op andere punten gebruikgemaakt lijkt te hebben van de werken van Romeinse juristen,⁴⁰ is het dus goed mogelijk dat hij deze ideeën heeft overgenomen.⁴¹

Het is echter opvallend dat de sterke associatie van waarzeggerij met subversief gedrag die in eerdere maatregelen naar voren kwam, enige discussie veroorzaakt lijkt te hebben over de specifieke juridische basis van maatregelen tegen waarzeggers: Romeinse juristen vroegen zich bijvoorbeeld af of het hebben van kennis over waarzeggerij bestraft moest worden, of slechts het toepassen van deze kennis. Dergelijke vragen geven aan dat de veelzijdigheid en flexibiliteit van de precedents ook in de derde eeuw nog erkend werden, en dat ook herhaaldelijke maatregelen tegen een bepaalde groep niet automatisch betekenden dat de groep daarmee, bewust of onbewust, ook volledig illegaal werd.

Joodse gemeenschappen

Waar waarzeggerij een bekend, alomtegenwoordig fenomeen was in de antieke wereld, nam het jodendom in het Romeinse Rijk veelal een uitzonderingspositie in. Hoewel Jeruzalem, en met name de Tempel, in ieder geval tot het jaar 70 na Christus het religieuze hart van het jodendom bleef, waren er door de eeuwen heen door het hele Middellands Zeegebied in steden als Rome en Alexandrië bloeiende joodse gemeenschappen ontstaan. Het strikt monotheïstische karakter van het jodendom betekende echter dat veel van deze gemeenschappen geen deel konden nemen aan het de religieuze gebruiken en festivals van de steden waarin ze woonden. In een wereld waarin religie sterk verweven was met de rest van het publieke leven, betekende dit dat joodse gemeenschappen door hun niet-joodse burens als opvallende ‘buitenstaanders’ gezien konden worden.⁴²

De uitzonderingspositie van joodse gemeenschappen in hun diverse woonplaatsen maakte hun sociale en juridische positie met enige regelmaat bijzonder complex,

38 Pseudo-Paulus, *Sententiae* 5.21; Ulpianus, *De Officio Proconsulis* 7 in *Legum Mosaicarum et Romanarum Collatio* 15.2.

39 Ulpianus, *De Officio Proconsulis* 7 in *Legum Mosaicarum et Romanarum Collatio* 15.2.

40 B. Simons, *Untersuchungen zum Bild des römischen Gemeinwesen in den Büchern 3-35 der Romaika*, Berlijn 2009, p. 300; G. Urso, ‘The Origin of the consulship in Cassius Dio’s Roman History’, in: H. Beck e.a. (red.), *Consuls and Res Publica*, Cambridge 2011, p. 44.

41 Voor soortgelijke argumentaties, zie K. Grothoff, *Astrology in Augustan Rome*, Indiana University 2016, p. 413-420; M.T. Fögen, *Die Enteignung der Wahrsager*, Frankfurt am Main 1993, p. 125-126.

42 Zie bijv. de anti-joodse polemist Apion, die geciteerd wordt in Flavius Josephus, *Contra Apionem* 2.6 (65). In deze passage keert Apion zich tegen de joodse gemeenschap van Alexandrië door te vragen: ‘Als [joden] burgers zijn, waarom vereren ze dan niet dezelfde goden als de Alexandriërs?’

en deze complexiteit is eveneens terug te zien in de interacties van deze gemeenschappen met de Romeinse autoriteiten. Zoals ook het geval was bij waarzeggerij, waren veel van deze interacties sterk tijd- en plaatsgebonden. Met uitzondering van de zogenoemde Joodse Belasting, die werd ingevoerd na de Joodse Opstand van 66-70 na Christus, vinden we geen overtuigende voorbeelden van maatregelen die betrekking hadden op alle joodse inwoners van het Romeinse Rijk.⁴³ Het initiatief voor het merendeel van de interacties werd bovendien genomen door de inwoners van een specifieke regio – vaak joodse gemeenschappen die tegen specifieke problemen aanliepen. Soms maakten hun religieuze principes het moeilijk om gebruik te maken van bepaalde voorzieningen, bijvoorbeeld als de giften van goedkoop graan die door keizers beschikbaar werd gemaakt voor Romeinse burgers die in de hoofdstad woonden, werden uitgedeeld op de sabbat.⁴⁴ In andere gevallen vroegen joodse gemeenschappen om het recht om de gebruiken van hun voorouders te kunnen blijven uitoefenen. In een bijzonder uitgebreid gedocumenteerd geval vroegen joodse inwoners van de provincie Asia om vrijstelling van militaire dienst, omdat die het voor hen vrijwel onmogelijk zou maken om zich aan joodse voedselwetten en de sabbat te houden.⁴⁵ Ook het sturen van geld naar de Tempel in Jeruzalem, het gebruik van synagogen voor religieuze bijeenkomsten en de besnijden komen in dergelijke interacties aan de orde.⁴⁶

Op een aantal momenten lijkt dit soort verzoeken tot het beschermen van joodse gebruiken het gevolg te zijn geweest van specifieke lokale conflicten. In zulke gevallen vinden we verwijzingen naar de niet-joodse inwoners van specifieke steden, die actief probeerden het naleven van joodse gewoonten te verhinderen.⁴⁷ Soms lijken sociopolitieke factoren, en dan met name de vraag wie in politiek en religieus opzicht in een bepaalde stad 'thuishoorde', hierbij een rol gespeeld te hebben. In enkele gevallen zien we zelfs dat de niet-joodse inwoners van sommige steden pogingen waagden om in een juridische of semi-juridische context te bepalen wie joods was en wie niet, bijvoorbeeld door te eisen dat men varkensvlees at of deelnam aan traditionele Griekse offerrituelen.⁴⁸ Het idee dat de aanwezigheid van een lokale joodse gemeenschap kon leiden tot verstoringen van de openbare orde, lijkt in een

43 Traditioneel gezien is er vaak aangenomen dat er een algemeen 'charter' bestond waarin joodse rechten door de Romeinse overheid werden gegarandeerd – zie bijv. J. Juster, *Les Juifs dans l'Empire romain*, Parijs 1914; A.M. Rabello, 'The Legal Condition of Jews in the Roman Empire', in: H. Temporini (red.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II.13, Berlijn 1980, p. 662-762. Voor een uitstekende weerlegging, zie T. Rajak, 'Was there a Roman Charter for the Jews', in idem, *The Jewish Dialogue with Greece and Rome*, Leiden 2002, p. 301-333.

44 Philo van Alexandria, *Legatio ad Gaium* 158. Voor een soortgelijk voorbeeld, dat stelt dat joden op de sabbat niet in de rechtbank hoeven te verschijnen, zie Flavius Josephus, *Antiquitates Iudaicae* 16.6.2 (162-165), 16.6.4 (167-168); Philo of Alexandria, *Legatio ad Gaium* 291, 311-313.

45 Flavius Josephus, *Antiquitates Iudaicae* 14.10.13 (228)-14.10.14 (232), 14.10.16 (234), 14.10.18 (236)-14.10.19 (240). Voor een soortgelijke episode, zie idem 14.10.11 (223)-14.10.12 (227).

46 Flavius Josephus, *Antiquitates Iudaicae* 14.10.8 (213-216), 14.10.17 (235), 14.10.20 (241)-14.10.25 (264), 16.6.2 (162)-16.6.7 (173).

47 Flavius Josephus, *Antiquitates Iudaicae* 14.10.8 (213-216), 14.10.21 (244-246), 16.6.5 (169-170). Zie ook de rellen in Alexandrië van 38 CE – Philo van Alexandrië, *In Flaccum* en *Legatio ad Gaium*; P.Lond.6.1912.

48 Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* 7.3.3 (52-53); Philo van Alexandrië, *In Flaccum* 96; Suetonius, *Domitianus* 12.

select aantal gevallen ook een rol te hebben gespeeld bij de Romeinse autoriteiten, die af en toe pogingen waagden om de joodse gemeenschap uit Rome te verdrijven, zoals dat ook bij waarzeggers en andere religieuze 'buitenstaanders' kon gebeuren.⁴⁹

In de bronnen die we ter beschikking hebben, lijken Romeinse bestuurders echter veelal bereid te zijn geweest om joodse gemeenschappen en hun gebruiken te beschermen. Hoewel de specifieke invalshoek van onze bronnen het aannemelijk maakt dat we te maken hebben met een positief georiënteerde selectie van de interacties die in de praktijk plaatsvonden,⁵⁰ en er weinig aanwijzingen zijn dat de Romeinse autoriteiten ook concrete actie ondernamen, zijn dit soort episodes bijzonder veelzeggend. Niet alleen wordt duidelijk dat Romeinse magistraten bij gelegenheid groepen die afweken van de religieuze norm beschermden, maar we krijgen ook een fascinerend inzicht in de factoren die hierbij van belang waren. Romeinse bestuurders konden geconfronteerd worden met een discussie tussen strijdende individuen of delegaties, en met niet-joodse groepen die actief tegenstand konden bieden tegen een poging joodse gebruiken te beschermen.⁵¹ Het karakter van de maatregelen van de Romeinse autoriteiten werd dus in sterke mate bepaald door onderhandeling.

In dergelijke onderhandelingen kon het een aanzienlijk voordeel zijn als men gebruik kon maken van bestaande instituties en bestuursstructuren, die binnen de context van Romeins bestuur herkenbaar waren als een geaccepteerde onderhandelingspartner. In dit opzicht was het voor joodse gemeenschappen bijzonder voordelig dat ze de beschikking hadden over een gevestigde elite die als vertegenwoordiger voor de gemeenschap kon optreden, onder wie (tot 66 na Christus) ook de koningen van Judea.⁵² Daarnaast hielp het dat joodse gebruiken konden bogen op een lange traditie, wat paste binnen de Romeinse gewoonte om lokale gebruiken in stand te houden. Het is in dit opzicht veelzeggend dat onze bronnen veelvuldig spreken van *patrioi nomoi*, voorouderlijke wetten, wat opnieuw hielp om joodse gemeenschappen in een voor de Romeinen herkenbaar kader te plaatsen. De beschikbaarheid van precedenten, ten slotte, was eveneens bijzonder waardevol: hoewel de bronnen laten zien dat Romeinse besluiten niet altijd even lang standhielden, waren de autoriteiten vaak wel geneigd eerdere maatregelen opnieuw te bekrachtigen wanneer hierom werd gevraagd – soms zelfs als de maatregel in kwestie oorspronkelijk op een andere regio van toepassing was. Hoewel de positie van joodse gemeenschappen dus zeker niet altijd makkelijk was, waren er wel factoren die konden helpen hun interacties met de Romeinse autoriteiten te vergemakkelijken.

Christendom

Hoe paste de behandeling van christenen binnen de hiervoor beschreven tendensen? Het eerste dat opvalt, is dat de bekende maatregelen tegen christenen net zo tijd- en plaatsgebonden waren als maatregelen die betrekking hadden op andere

49 Flavius Josephus, *Antiquitates Iudaicae* 18.3.5 (83-84); Suetonius, *Claudius* 25.4; Valerius Maximus, *Facta et Dicta Memorabilia* 1.3.3.

50 Rajak 2002, p. 122; P.R. Trebilco, *Jewish Communities in Asia Minor*, Cambridge 1991, p. 1.

51 Flavius Josephus, *Antiquitates Iudaicae*, 14.10.20 (241-243), 14.10.21 (244-246).

52 Zie bijv. Flavius Josephus, *Antiquitates Iudaicae* 14.10.20 (241-243).

religieuze groepen. Hoewel het nog steeds bijzonder gebruikelijk is om te spreken over ‘christenvervolgingen’, impliceert deze term een systematiek, en bovendien een top-down benadering, die niet zichtbaar is in de antieke bronnen. Alle bekende juridische interacties tussen christenen en de Romeinse autoriteiten waren tijdelijk en lokaal van aard, en in een aanzienlijk aantal gevallen zijn er bovendien aanwijzingen dat dergelijke acties gericht waren tegen specifieke individuen in plaats van de hele christelijke gemeenschap.⁵³ Hierbij moet bovendien rekening gehouden worden met het feit dat de overlevering een sterke nadruk heeft gelegd op perioden van crisis, waardoor verhalen over christenen die niet met dergelijke omstandigheden te maken kregen in onze bronnen onderbelicht zijn gebleven.

Daarnaast wordt duidelijk dat de onderhandeling tussen verschillende bestuurslagen, die zo bepalend was voor de positie van joodse gemeenschappen, eveneens een belangrijke rol speelde in de behandeling van christenen. Opnieuw zien we dat het initiatief voor dergelijke maatregelen sterk lokaal van aard was: het waren de inwoners van de relevante regio's die Romeinse bestuurders aanspoorden om acties tegen christenen te ondernemen, bijvoorbeeld door aanklachten in te dienen, en die (vaak met hulp van de lokale elite) een klimaat creëerden waarin dergelijke klachten serieus genomen moesten worden. Bij herhaling zien we dat gouverneurs zoals Plinius te maken konden krijgen met aanzienlijke lokale druk, die hen verplichtte hun acties zorgvuldig te overwegen.⁵⁴ De naamloze gouverneur van Gallia Lugdunensis die in 177 na Christus formeel de leiding had over processen tegen christenen in Lyon kreeg, toen hij in de stad aankwam, zelfs te horen dat de lokale magistraten hen in een eerste proces al schuldig hadden verklaard.⁵⁵ Gouverneurs namen in dit opzicht zelden het initiatief. Het is mede daarom zeer waarschijnlijk dat processen tegen christenen hun juridische basis vonden in het *congnitio extra ordinem*-proces dat zo'n centrale rol speelde in het Romeins provinciaal bestuur in het algemeen, en dat gouverneurs aanzienlijke vrijheden verschaften om te handelen zoals hen dat het beste leek.⁵⁶

De exacte handelwijze van individuele gouverneurs werd echter niet alleen bepaald door de wensen van de lokale bevolking, maar ook door de opvattingen van de keizer, specifiek in gevallen waar Romeins burgers ervan beschuldigd werden christen te zijn. Hierbij moet echter onderstreept worden dat er geen enkel bekend geval is waarin keizers het initiatief namen voor maatregelen tegen christenen. Integendeel, we zien herhaaldelijk dat keizers alleen bij processen tegen christenen betrokken raakten als gouverneurs hun om advies vroegen – en zelfs dan legden de overgeleverde keizerlijke maatregelen veel nadruk op het handhaven van de openbare orde en correcte juridische procedures, terwijl het oordeel over de specifieke rechtszaak in kwestie vrijwel altijd werd neergelegd bij de lokale Romeinse bestuurders die oorspronkelijk om advies hadden gevraagd.⁵⁷ Het is eveneens veelzeggend dat

53 Plinius Minor, *Epistulae* 10.97; *Martyrium Polycarpi*; Justinus de Martelaar, *Tweede Apologie* 2; *Acta Iustini*; *Passio Sanctorum Scilitanorum*; *Passio Perpetuae et Felicitatis*.

54 Justinus de Martelaar, *Eerste Apologie* 68.3-70-4; *Martyrium Polycarpi*, Plinius Minor, *Epistulae* 10.96; Tacitus, *Annales* 15.44, e.a.

55 Eusebius, *Historia Ecclesiastica* 5.1.3-5.2.8.

56 Ste Croix 1974, p. 210-249.

57 Justinus de Martelaar, *Eerste Apologie* 68.3-70-4; Plinius Minor, *Epistulae* 10.97.

een derde-eeuwse collectie keizerlijke maatregelen, die niet is overgeleverd, volgens onze bronnen uitsluitend uit reacties op specifieke zaken bestond, en geen bredere, algemene maatregelen bevatte.⁵⁸

Aan het feit dat gouverneurs herhaaldelijk de noodzaak voelden om advies in te winnen bij de keizer kunnen we eveneens zien dat het, net zoals bij de hiervoor besproken groepen, lange tijd duurde voordat er een erkende procedure voor processen tegen christenen ontstond. Hoewel met name de beroemde correspondentie tussen Plinius en Trajanus vaak is aangemerkt als de zaak die de procedurele basis vormde voor latere processen tegen christenen,⁵⁹ lijken gouverneurs ook daarna niet altijd zeker geweten te hebben of christenen gestraft werden voor het feit dat ze christen waren (voor de *nomen ipsum*, zoals Plinius het uitdrukt), of voor misdaden die met hun christen-zijn samenhangen (*flagitia cohaerentia nomini*). Deze gouverneurs waren bovendien blijkbaar niet bekend met een concreet, doorslaggevend precedent dat uitsluitsel zou kunnen bieden.⁶⁰ De specifieke vorm die maatregelen tegen vroege christenen aannamen, bleef dus lange tijd afhankelijk van de discretionaire bevoegdheid van de gouverneur, en hier en daar vinden we aanwijzingen dat de uitkomst van een dergelijke afweging aanzienlijk kon verschillen. Deze verschillen zien we niet alleen terug in de aanzienlijke variatie in de aantallen christenen die bij juridische interacties met de Romeinse autoriteiten betrokken raakten, maar ook in het feit dat sommige gouverneurs kozen voor de *facto non-interventie*: een aantal van onze bronnen vermeldt dat sommige gouverneurs christenen precies vertelden hoe ze bepaalde vragen moesten beantwoorden om bestraffing te vermijden, terwijl anderen beschuldigingen tegen christenen helemaal van de hand wezen, of kozen voor straffen die aanzienlijk milder waren dan de gruwelijke executies die ons beeld van de positie van christenen in het Romeinse Rijk zijn gaan bepalen.⁶¹

Als we onderhandelingen over de behandeling van christenen vergelijken met soortgelijke discussies over andere groepen, dan zien we dat de argumenten en redeneringen die gehanteerd worden bijzonder veel op elkaar lijken. Centraal hierbij staat opnieuw de vraag wie er in een bepaalde samenleving 'thuishoorde', vaak in combinatie met verwijzingen naar politiek, religieus en sociaal subversief gedrag en beschuldigingen van misdaden.⁶² Zoals we ook bij waarzeggers hebben gezien, werden dergelijke beschuldigingen sterker als de samenleving onder druk stond, bijvoorbeeld door natuurrampen, en hoewel ze niet altijd geloofd werden, droegen ze wel bij aan het beeld dat christenen een inherent gevaar vormden voor de open-

58 Lactantius, *Divinae Institutiones* 5.11.19. Voor een bespreking, en verwerping, van de hypothese dat maatregelen tegen christenen gebaseerd waren op een dergelijke brede wet die specifiek tegen christenen was gericht, zie Rives 2011, p. 206-207.

59 Plinius Minor, *Epistulae* 10.96 en 10.97. Zie voor deze visie bijv. T.D. Barnes, *Early Christian Hagiography and Roman History*, Tübingen 2010, p. 10-11; W.H.C. Frend; 'Persecutions: Genesis and legacy', in: M.M. Mitchell & F.M. Young (red.), *The Cambridge History of Christianity*, volume 1, Cambridge 2006, p. 508; Ste Croix 1974, 223-225.

60 Eusebius, *Historia Ecclesiastica* 5.1.3-5.2.8. en 5.1.47.

61 Eusebius, *Historia Ecclesiastica* 4.26.5-6; Lucianus, *De Morte Peregrini* 14; Tertullianus, *Ad Scapulam* 3.1 en 4.

62 Eusebius, *Historia Ecclesiastica* 5.1.3-5.2.8 vermeldt kannibalisme en incest. Plinius Minor, *Epistulae* 10.96 hint op soortgelijke beschuldigingen.

bare orde en stabiliteit. Gezien deze verwevenheid is het geen wonder dat Romeinse bestuurders zich zowel over christenen als over waarzeggers afvroegen of alleen specifiek handelen strafbaar moest zijn, of dat meer abstract lidmaatschap van een potentieel subversieve groep voldoende was. Deze focus op het handhaven van de status quo verklaart ook waarom we bij alle drie de besproken groepen pogingen zien om ze, soms met behulp van tests als het brengen van offers, weer binnen de grenzen van het acceptabele te brengen. Tegelijk zien we dat christelijke apologeten pogingen waagden om deel te nemen aan dit onderhandelingsproces, en door het christendom in Romeinse termen te presenteren probeerden de behandeling van christenen ten positieve te beïnvloeden.⁶³ Dergelijke pogingen lijken echter nauwelijks succesvol te zijn geweest – niet in de laatste plaats omdat christenen niet konden wijzen op ondubbelzinnig positieve precedentes, een oude religieuze traditie of een duidelijk herkenbare elite, zoals joodse gemeenschappen dat vaak wel konden. In tegenstelling tot waarzeggers konden christenen, in ieder geval in de eerste twee eeuwen van onze jaartelling, bovendien niet rekenen op brede maatschappelijke populariteit. Wanneer we de juridische positie van christenen vergelijken met die van andere groepen, blijkt echter wel dat hun behandeling geen volstrekte anomalie was: de behandeling van elk van deze groepen was uniek, maar de onderliggende mechanismen en procedures waren sterk gelijksoortig, en kwamen bovendien duidelijk voort uit de juridische en bestuurlijke systemen van het Romeinse Rijk.

63 *Acta Iustini*; Eusebius, *Historia Ecclesiastica* 4.26.5-6; Justinus de Martelaar, *Eerste Apologie*.